

ՎԱՀԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԵՐՅԱՆ

(Փոխանորդ Արարատյան բնմի)

ԽՈՐ ՎԻՐԱՊԻ ՎԱՆՔԸ ԵՎ ՈՒՍՏԱԳՆԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Մարտի 26-ին, շաբաթ, «Տօն է Սրբոյն Գրիգորի Լուսավորչին մերոյ սոսկալի շար- շարանացն և մտին ի Վիրապն»:

Հայաստանյայց Եկեղեցին Լուսավորչի Հի- շատակը կատարում է տարին երեք անգամ, հետևյալ առիթներով. «մուտն ի Վիրապն», «եւն ի Վիրապէն» և «գիւտ նշխարաց»:

Ըստ մեր դարավոր ավանդության, հայ հավատացյալ ժողովուրդը ուխտի է գնում խոր Վիրապի վանքը և աղոթում այն վայ- րում, որանդ Գրիգոր Պարթևը, իր շարշա- րանքների և աղոթքի շնորհիվ, դարձավ Լու- սավորիչ հանուր Հայաստանի:

Այս առիթի ևս, մարտի 25-ին, ուրբաթ օր, Լեւոնից հետո, մեկնեցինք խոր Վիրապի վանքը, որտեղ մեզ դիմավորեցին վանքի վանահայր արժանապատիվ Տ. Գրիգոր քա- հանա Չափտեյանը և Տ. Հարություն քահա- նա Տերտերյանը: Մեր ուխտի աղոթքն անե- լուց հետո, նախազահեցինք երեկոյան նա- խատոնակին: Վանքի բակը և ներսը հավաք- վել էր խուռներամ հավատացյալ ժողո- վուրդ: Սկսում ենք երեկոյան ժամերգու- թյունը, և ապա կատարում նախատոնակը: Հինավուրց վանքի տաճարի կամարների տակ հնչում է Լուսավորչին նվիրված «Այսօր զուարճացեալ» շարականը, մինչ արևը ար- դեն թեքվում է դեպի Հայկական պարը և Արարատ սարը զգնում երփներանգ գույն: Արարատյան գաշտը քարնան շնչով է տրո- փում, իսկ Մայր Արաքսը հանգարտաքայլ հոսում է: Հուզիչ է տեսարանը, հոգեղմայլ ժամասացությունը խոր Վիրապի վանքում, Արաքսի ափին, Արարատի ստորոտին:

Ուխտավորները զիշերում են վանքում:

Շաբաթ օր, մարտի 26-ին, Երևանից և Վե- գու ու Արտաշատի գյուղերից ուխտի են գա- լիս բաղմաթիվ հավատացյալներ:

Թրվա տոնի առթիվ մատուցում ենք սուրբ պատարագ վանքի միաբանության, Արտա- շատի շրջանի քահանա հայրերի և Երևանի Ս. Սարգիս եկեղեցու երգեցիկ խմբի մաս- նակցությամբ:

«Հայր մեր»-ի ժամանակ քարոզում ենք Ս. Գրիգոր Լուսավորչի կյանքի և գործու- նեության մասին, շեշտելով, որ Ս. Գրիգոր Լուսավորչին իր շարշարանքները վերածեց հավատի և գործի, հաղթանակի, ապա բարե- մաղթություններով վերջացնում ենք մեր քա- րոզը: Հավարտ սուրբ պատարագի, շարակա- նով և սաղմոսերգությամբ, հավատացյալնե- րի հետ իջնում ենք Վիրապը՝ մեր ուխտն ու աղոթքը կատարելու:

Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցին, իր սկզբնավորությամբ և նվիրապետու- թյամբ, պարտական է իր մեծ խոստովանող և երկրորդ լուսավորիչ Ս. Գրիգոր Պարթևին, «մերոյ լուսավորության լուսաւոր վերակա- ցուին» (խորենցի):

Խոր Վիրապի վանքը գտնվում է Երևանից մոտավորապես 40 կմ. հեռավորության վրա, պաամական Հայաստանի երբեմնի Գառնի գավառում, իսկ այսօրվա խորհրդա- յին Հայաստանի Վեդու շրջանում, Արարա- տի ստորոտին, Արաքսի հյուսիսային մա- սում, Արարատյան դաշտավայրի սրտում:

Խոր Վիրապը, Արշակունյաց թագավորու- թյան օրոք, ինչպես վկայում է Ագաթանգե-

ՎԱՋԳԵՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՕԾՄԱՆ ՊԱՀԸ ՄԱՑՐ ՏԱԾԱՐՈՒՄ

(Նկարիչ՝ Արա Բեքարյան)

դոս պատմիչը, հանցապարտների պատժավայրն էր, բանտը:

Լուսավորիչը Անակ Պարթև իշխանի որդին էր: Անակը, Արտաշիր թագավորի թելադրանքով, որսի ժամանակ դավաճանություն մարսպանեց հայոց խոսրով թագավորին՝ 240 թվականին: Մանուկ Սուրենը, ապագա Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, իր քրիստոնյա ստնտուհի միջոցով փախցվեց Կեսարիա, ուր մեծացավ և ստացավ քրիստոնեական կրթություն ու դարձավ նոր կրոնի խանգավառ քարոզիչը:

Տարիներ հետո, հավանաբար 287 թվականին, Գրիգորը վերագործավ հայրենիք, իր հոր, գավազիր Անակի մեղքը քավելու՝ «զհայրենեաց հառուցանել պարտիս»¹: Ի դեպ տառապանքների, Գրիգորը հանգիստացավ մեր երկրորդ Լուսավորիչը Տրդատ իմացավ նրա քրիստոնեության մասին: Տրդատ նոր կրոնը անսրգանք էր համարում հայոց աշխարհի հին աստվածներին: Տրդատ թագավորը «հրաման տալի կապեալ ոտիւք և կապեալ ձեռքք և կապեալ պարանոցաւ խաղացուցանել զնա (Գրիգորին) յԱրարատ դաւառ, և տալ զնա ի դղեակ Բերդին Արտաշատ քաղաքին, և իջուցանել ի վիրապն ներքին՝ որ անհնարին էր խորութեամբ, մինչև անդէն մեռցի»²:

Ս. Գրիգոր խոր վիրապից դուրս գալուց հետո, «նստեալ յաթոռ Արբույ Առաքելոյն Թաղէոսի ղնախահայրն մեր Գրիգորիոս և ըստ Անիտարանին: Յետ լուսաւորելոյ զամենայն Հայս լուսով աստուածգիտութեանն, և ջնջելոյ զխաւար կուպաշտութեանն, և լնլոյ զամենայն եպիսկոպոսք և վարդապետք»³:

Այդ օրերից սկսած, վիրապը դառնում է Հայ եկեղեցու հնադրոյն ուխտավայրը, այդ վերայ թերևս շինեցան և եկեղեցի ընդ այլ եկեղեցեացն Արտաշատու՝ զորս կործանեցին ընդ քաղաքին զօրքն Բ Շապուհ արքային պարսից, այլ անդրէն նորոգեաց ղեկեղեցիսն Վահան Մամիկոնեան որդի Հմայեկայ, իսկ Վահան շինեաց զեկեղեցիսն Արտաշատու զաւերեալսն ի պարսից»⁴:

Ըստ պատմական տվյալների, խոր վիրապում առաջին անգամ եկեղեցի է կառուցում ներսես Գ Շինոդ իշխանցի (641—661) կա-

թողիկոսը: Այդ մասին վկայում են Հովհաննես պատմարան կաթողիկոսը և Կիրակոս Գանձակեցին. «Շինէ տաճար սրբութեան և ի վերայ Վիրապի Սրբոյն Գրիգորի, ուր ի մէջ թունաւորացն թաղեալ՝ առաքելանուէրն այրն Աստուծոյ զկամակոր վիրապին ջախջախեաց զգլուխ, ի մեռելութենէ խորոց կուպաշտութեան վերածելով զՀայաստանեայս ի լոյս փառաց Որդւոյ Աստուծոյ»⁵: Իսկ Կիրակոս Գանձակեցին նույնպես վկայում է. «Յետ Եզրի առնու ղկաթողիկոսութիւնն Տէր Ներսէս ամս քսան. շինեաց և զՎիրապն՝ զտեղիս Սրբոյն Գրիգորի...»⁶, իսկ Հ. Մ. Զամչյանը, ներսես կաթողիկոսի խոր վիրապի եկեղեցին կառուցելու փաստը նշելուց հետո, ավելացնում է, առանց աղբյուրը նշելու, որ ներսես Գ-ը թաղվել է խոր վիրապում⁷:

Խոր վիրապի այսօր գոյություն ունեցող վանքը, եկեղեցիները և նրա պարիսպները կառուցել է թիֆլիսեցի Դավիթ վարդապետը 1661 թվականին: Դավիթ վարդապետը վախճանվել է նույն վանքում և թաղվել վանքի րակում: Այդ մասին մանրամասն նկարագրում է Հովհաննես եպիսկոպոս Շահխաթունյանը, տալով նաև հիշյալ վարդապետի գերեզմանի տապանագրությունը. «Այժմեան շէնք մենաստանիս՝ եթէ երկուց եկեղեցեացն և եթէ պարսպին և սենեկացն են աշխատութեամբ Դավիթ վարդապետի ուրումն տիփխիսեցոյ»⁸:

Խոր վիրապում այսօր կան երկու եկեղեցիներ, առաջինը Ս. Աստվածածնի անվամբ, մյուսը՝ երկհարկանի վիրապը, Ս. Լուսավորչի անվամբ: Ս. Լուսավորիչ եկեղեցին կառուցված է կոփածո սրբատաշ կարմրավուն տուֆ քարից, օրորոցաձև, անսյուն, կից հարավային պարսպին, որտեղ հիշատակություն կա եկեղեցու շինության ծախքը տվողի մասին: Արձանագրությունը գտնվում է հյուսիսային դռան որմի վրա.

«Ի թոին Ռձժ և յաուրս Յակոբ հայրապետին, ի յառաջնորդութեան Տէր Դավիթ վարդապետին նորոգեցի զսուրբ եկեղեցիս

⁵ Յովնանու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ, «Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912, էջ 83:

⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, «Պատմութիւն Հայոց», աշխատատարւթյամբ Կ. Ա. Մեխրե-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 60—61:

⁷ Հ. Մ. Զամչյան, «Պատմութիւն Հայոց», Վենետիկ, 1785, Բ, էջ 360:

⁸ Հովնանես եպիսկոպոս Շահխաթունյան, «Առարագրութիւն», Բ, էջ 278 (հիշյալ էջում տրվում է Դավիթ վարդապետի տապանագրությունը):

¹ Մովսէս Խորենացի, «Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1910, էջ 224:

² «Ազաթանգեղայ պատմութիւն», Թիֆլիս, 1882, էջ 80:

³ Մովսէս Խորենացի, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 248:

⁴ Հովնանես եպիսկոպոս Շահխաթունյան, «Առարագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ», Բ, էջմիածին, 1842, էջ 278:

խօնայ Շամօնն Ագուլեցի, և խօնայ Աւրանդիլն Բիֆլիզեցի, յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս Աստուած»:

Այս փոքրիկ եկեղեցին, հանուն Լուսավորչի կամ Խոր Վիրապի, երկու հարկանի է, վերևի մաստուռը ունի սեզան և վեմքար, իսկ ներքնահարկի մուտքը հարավային պատի միջից աստիճաններով բեմի կողքից, որտեղից իջնում են Վիրապ, որտեղ այսօր կա նաև պատարագի մի փոքրիկ վեմքար, ինչպես նաև հարավային փոքրիկ սեղանի վրա կա հետևյալ արձանագրությունը.

«Յիշեալ լիցին առաջի Քրիստոսի խօնայ Սիմոն և իւր Բ ամուսին Գուլում խաթունին իւր ննջեցեալքն՝ աբ Ընոթեցեցին Սուրբ Վիրապս. Բիւն Ռժծ (1661)»:

Ժամանակին Խոր Վիրապում գոյություն է ունեցել որձաքարից փայլուն, մաշված մի վեմքար, իբրև Լուսավորչի երկու ծնկների մաշված տեղը: Ավանդությունն ասում է, թե Լուսավորիչ հաճախակի ծնրագրեց 13 տարիներ այդ վեմքարի վրա, որի հեռեանքով քարը մաշվել է:

Այս եկեղեցու հյուսիսային դռան մուտքի առջև կա այլ մի փոքրիկ անցք՝ «Պառավի անցք»-ը, որտեղից, ըստ ավանդության, հավատացյալ մի պառավ կին Լուսավորչին սնունդ է մատակարարել:

Այս եկեղեցու տանիքը և սալահատակը լրիվ քայքայված էին: Նորին Ս. Օծություն Տ. Տ. Վաղգեն Ա-ի կարգադրությամբ, ամբողջությամբ սալահատակվեց և փրկվեց եկեղեցին: Նույնպես Վեհափառ Հայրապետի օրոք հարթվեց վանքի բակը և սալահատակվեց: Վերանորոգվեցին նաև Աստվածածին եկեղեցու հարավային պատերը, նախագավիթը, արևելյան չքամուտքի կամարը սրբատաշ քարերով:

Խոր Վիրապի գլխավոր եկեղեցին, Ս. Աստվածածնի անվան, կառուցված է պարիսպների մեջտեղում, սրբատաշ քարերից, և իր շափով և մեծությամբ ավելի ընդարձակ է, քան Լուսավորչի անվան եկեղեցին: Ս. Աստվածածին եկեղեցին ունի գեղեցիկ կաթոլիկ և զանգակատուն, վայելուչ գավիթ, օգտարար գի սեղան, երկու ավանդատուն և մի դուռ արևմուտքից, լուսամուտները թե՛ կաթոլիկների վրա և թե՛ հարավային, հյուսիսային և արևելյան պատերի վրա:

Այս եկեղեցին ևս Տ. Տ. Վաղգեն Ա Հայրապետի կարգադրությամբ հիմնովին վերանորոգվեց: Կատարվեց եկեղեցու տանիքի սալահատակումը, կաթոլիկների խախտված քարերը փոխվեցին, ինչպես նաև դրվեց կաթոլիկների խաչը: Խոր Վիրապի վանքի, երկու եկեղեցիների և այլ նորոգությունների ծախ-

բը հողացել են Կալիֆոռնիայից հայ հավատացյալներ:

Վանքի քառակուսաձև պարիսպները կառուցված են հասարակ քարերից, կրով և բավականաչափ բարձր Պարիսպներն ունեն հաստատուն բուրգեր, մի մեծ դուռ արևելքից, և մի փոքր դուռ հյուսիսից:

Վանքի մոտակայքում, Արոտաքոյ պարսպին յարևմուտս նորա ի լանջս արևելակողման բլրոյն, են քանի մեծ ապառաժ վէմք լից յիրեարս. ի վերայ միոյն են նշանք երկուց քառաթև խաչից դրոշմեալք՝ ի վէմ անդր հնագոյն ձևացութեամբ. և աւանդեն ոմանք լինել այնմ՝ օրեաց խաչ, զոր Բարդուղիմէոս և Յուդա Թագէոս ի հանդիպումն միմեանց ի բլրին Արտաշատու և յօթեն անգէն զմի գիշեր առ վիման՝ գրողեցին դայն և անուանեցին՝ Օթեաց խաչ»⁹:

ԺԸ դարում, ինչպես նկարագրում է Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին, «Վանքս այս ի բառնալ թագաւորութեան պարսից, յամս բանիս ամայացաւ (որպէս և այլք բաղումը), զորոյ եկեղեցիսն և զպարիսպն, զոմ խաչանց և համբարք զարշութեանց էին արարեալ տաճիկք, և մեք յաջողմամբն Աստուծոյ, ի բաց վանեալ զտաճիկսն, մտքեալ զվանքն, բերաք ի շինութիւն, և կարգեցաք զառաջնորդ և արարաք վանք միաբանականց՝ որպէս յառաջն, ի փառս Աստուծոյ և Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ, ի ՌՄԺԴ թուոյն մերում: Որ և է շէն և հաստատ ի մերումս ժամանակի»¹⁰:

Ըստ Սիմեոն Երևանցու վկայության, Խոր Վիրապի վանքը «Ունի վիճակս յերկրոջս Երևանու զվեթի, զԱրկուգի, զԱրտաշատ, զՄուշաղբիք, զՋղուն, զՎանստան, զՄանլուս, զԱւանիկ, զՎանիկ, զԴեղձնավանք և զԼուծածորն բոլորս»¹¹:

ԺԹ դարի սկզբներին վանք է այցելում նշանավոր Մանվել վարդապետ Կյումյուշխանեցին և գրում է «Որպիսութիւնք Վիրապին» և թնոր Վիրապի վանահայրութիւն յանձնի ժամասաց Սիմէօն վարդապետի Երևանցոյ»¹², գործերը, որոնցում մանրամասն նկարագրում է վանքի դրությունը և ցանկություն հայտնում դնալու Խոր Վիրապ, վերականգնելու այն: Սակայն, ինչպես հետագայում պարզվում է, 1830-ական թվա-

⁹ Հովհաննես եպիսկոպոս Շահաբունյան, «Ստորագրութիւն», Բ, էջ 181—182:

¹⁰ Սիմեոն կաթողիկոս Խրեանցի, «Ջամբու», Վաղարշապատ, 1873, էջ 280—281:

¹¹ Նույն աղբյուր:

¹² Գյուլստ ավագ Բաճեաւ Ալաւնյանց, «Դիվան հայոց պատմութեան», գիրք ԺԲ, էջ 110—115:

կաններին Ս. Էջմիածնի Սինոդը Մանվել վարդապետի կարիքն զգալով Ս. Էջմիածնում, վանահայր է նշանակում Էջմիածնի վանքի ժամասաց Սիմեոն վարդապետին, որը, երբ վերջինս խոր վիրապ է դնում վանահայրության պաշտոնի, վանքում ոչինչ չի գտնում. «Ոչ խուցք բնակութեան դոնէ միայն ինքեան կայր, ոչ մշակ և ոչ սպասաւոր, ոչ հաց օրական և ոչ աման ջրոյ ջրկիր, ուստի պարտաւորեալ վանահօրն ի գիւղորայս վիճակին անցուցանէր զաւուրս»¹³։ Այս բոլորը նկատի առնելով, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը սկսում է վանքը բարեկարգել և 1840-ական թվականներին խոր վիրապի վանքի վանահայր է նշանակում Գալուստ վարդապետին։

ԽՈՐ ՎԻՐԱՊԻ ԳՊՐՈՅԸ

Խոր վիրապի վանքը, սկսած ԺԳ դարից, հայտնի է գտնում նաև որպես մշակույթի կենտրոն։ Այդ դպրոցի հիմնադրումը իրավամբ կապվում է հայտնի իմաստասեր, անվանի մատենագիր և հայ մանկավարժության փայլուն ասաղ Վարդան վարդապետ Արեւելցու անվան հետ։

Հովհան Ռոտունեցին, թվարկելով Արեւելյան Հայաստանի դպրոցական մեծ գործիչներին, որոնք հաջորդաբար աշակերտել են միմյանց, գրում է. «և զաշխարհայոյս վարդապետսն, զԳոշն, զՎանական, զՎարդան, զՆերսէս, զԵսայի, որ կան շիրիմք նոցա առ զուրս սուրբ եկեղեցոյ, որով այժմ արդիւնաւորի եկեղեցի ի բանից նոցա»¹⁴։ Մի ուրիշ, արդյունաշատ եկեղեցական գործիչ էլ Գրիգոր Տաթևացին, հիշատակելով ուսուցիչներին նույն շարքը, հայտնում է. «Վանական վարդապետն, աշակերտ Մխիթար վարդապետի, որ Գոշ անուանի, և է սայ վարդապետն Վարդանայ, և Վարդան Ներսեսի և նա Եսայեայ վարդապետին, որ և Յովհաննու Ռոտունեցոյ խոսաւորչին»¹⁵։

Արեւելյան Հայաստանի ամենապայծառ հոգևորականներից մին էր Վարդան Արեւելցին, որը հանդիսացավ խոր վիրապի դպրոցի հիմնադիրը։

Վարդան վարդապետ Արեւելցու աշակերտներին մեկը, Գեորգ Լամբրոնացին, 1267 թվականին իր դրած տոնապատճառի հիշատակարանի մեջ խոսում է Վարդան վարդապետի՝ խոր վիրապի ուսուցչական գործու-

նեության մասին. «Որ ընդ այն ժամանակս ի վերայ ամենայն մասանցն բարեաց, որով բոլորն կատարի առաքինութիւն, և զուսուցչապետէն ևս զգործ ի կիր արկեալ. ընդ առնելն լծակցելով, որ ի դուռն Սրբոյն Գրիգորի նստելով՝ զամենայն եկեայսն յաստուածայինսն ուղղէր ճանապարհ»¹⁶,

Առավել ուշագրավ և հետաքրքրական է խոր վիրապի վանքի դպրոցի մի ուրիշ աշակերտի՝ Գրիգոր Բալուեցու վկայութիւնը դպրոցի և ուսուցչապետ Վարդան վարդապետի մասին։ Այդ վկայության մեջ կան տեղեկութիւններ խոր վիրապում սովորող աշակերտների մասին։ Գրիգոր Բալուեցու վկայութիւնը 1290 թվականին խոր վիրապի դպրոցի և վերատեսուչ Վարդանի մասին հաղորդում է, որ աշակերտների թիվը քառասուն է. «և գնացեալ (Գրիգոր Բալուեցին) դադարէր յԱրեւելս՝ յԱրարատեան գաւոռն՝ ի վանքն Վիրապի Սրբոյն Գրիգորի խոսաւորչին, առ հոշակաւոր իմաստասէր վարդապետն հայոց Վարդան, որ և դպրոց կարգեալ էր նօրա Խ (40) աշակերտօք»¹⁷։ Այստեղ Բալուեցին մտնում է վեց տարի և ապա վարդապետական զավագան ստանում Վարդանից։ Վարդանի աշակերտներն էին Հովհաննես Երզնկացին և Գրիգոր Բջնեցին։ Վերջինս իր մասին հայտնում է. «Անեալ և վարժեալ առ ոտս տիեզերալոյս, սուրբ և երանաշնորհ րաբունապետին Վարդանայ»¹⁸։

Խոր վիրապի դպրոցը այնքան հռչակված է եղել, որ նրա վերատեսուչ Վարդան վարդապետ Արեւելցին «զամենայն եկեայսն ուսուցանէր, ուղղէր ճանապարհ»։ Հեղինակը խոր վիրապի դպրոցը համարում է «տիեզերահոշակ», որանգ ինքը գնացել է ստալս կրթութեան»¹⁹։

Խոր վիրապի հոգևոր բարձր տիպի դպրոցը 16 տարի շարունակ մեծ ձեռնհասությամբ ղեկավարել է Վարդան վարդապետ Արեւելցին։ Այդ դպրոցը համարվել է Արարատյան զավագի փառքն ու պարծանքը։ Խոր վիրապի դպրոցում դասավանդվում էին, աստվածաբանական առարկաներից բացի, մեկնություններ, ինչպես նաև արտաքին փիլիսոփայական գիտություններ և այլն։ Ահա այդ մասին ինչ է վկայում Մատենադարանում պահպանվող

¹³ Գյուտ ավագ Բաճանա Աղաբաճեց, «Գիվան հայոց պատմութիւն», գիրք ԺԲ, էջ 110—115։

¹⁴ Գաբրիել Խաբեթիսկոպոս Հովսեփյան, «Խաղբակյանք...», Հոգևոր կենտրոններ և Գլածորի բարձր դպրոցը, Սրուսագեծ, 1944, էջ 191։

¹⁵ Նույն տեղում։

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 192։

¹⁷ Աճառյան, Մաճառյան, «Հայոց նոր վկաներ», 1903 թ., էջմիածին, էջ 104։

¹⁸ Կաբեթիսկոպոս Հովսեփյան, «Խաղբակյանք...», Բ, էջ 192։

¹⁹ «Շողակաթ», Հայագիտական ժողովածու, էջմիածին, 1913, էջ 31—33։

ձեռագիրը. «Ընդ որս երևեալ Ազքանազեան ազգիս ի տանէ Թորգոմայ, փառք և պարծանք Այրարատեան գաւառիս և իբրև զարեգակն փայլէր յաշխարհի սքանչելի աշրն Աստուծոյ և մեծանուն հոնտորն Վարդան վարդապետն, վարժելով զրասուսմս ի կրթասիրաց և ի գիտութիւն Աստուածաշունչ կտակարանաց, և գիտնականս այլ և յոյժ ըղձալի փափագմամբ մեկնեալ զսաղմոս Աստուածահօրն Դաւթի, Թողու գանձ անհամեմատ սուրբ եկեղեցոյ, և ինքն առ անձկալին Յիսուս վերափոխի»²⁰։ Հասկանալի է, որ հոր Վիրապում դասավանդող վերոհիշյալ րազմազան առարկաները մի անձի գործ չէին կտրող լինել, և ընականաբար, կային նաև այլ դասախոսներ։

Հոր Վիրապի դպրոցի ուսման տեղութիւնը եղել է 6—8 ասորի Շաաբեր եկեղեցի հոր Վիրապի դպրոցը իրենց ուսումը կատարելագործելու և վարդապետական աստիճան ստանալու համար։

Հոր Վիրապի դպրոցում Վարդան վարդապետ Արեւելցուն աշակերտութեան են գալիս բազմաթիւ սաներ Կիլիկիայից, ինչպես նաև սլաւոնական Հայաստանի բոլոր գավառներից։ Սրանցից՝ ներսես Մշեցին, Եսայի Նշեցին, Գրիգոր Բալուեցին, Հովհաննես Երզնկացին, Գեորգ Համբրոնացին, Գրիգոր Բջնեցին և ուրիշներ, իրենց դարի ամենազարգացած վարդապետներն են հանդիսացել, ինչպես նաև գիտուն և հայտնի դպրոցական գործիչներ և գրիչներ։

Այդ դպրոցի հոշուրը այնքան մեծ է եղել և ազդեցություն թողել այլ դպրոցների վրա, որ հայ մանկավարժության և դպրոցի պատմութեամբ գրողները գնահատել են հետևյալ ձևով. «Հոր Վիրապի դպրոցը հայոց դպրոցների համար ղեկավար գործիչներ, դարապետներ պատրաստող օջախ է եղել։ Կարելի է վստահ կերպով ասել, որ հայոց միջնադարի ամենամեծ և փայլուն դպրոցի՝ Գլաձորի դպրոցի բացումը այստեղ նախապատրաստվեց, այստեղ վերջնականապես կատարելագործվեցին վերոհիշյալ դպրոցի

տաղանդավոր դարապետներ ներսես Մշեցին, Եսայի Նշեցին և ուրիշներ»²¹։

Վարդան վարդապետ Արեւելցին, 1267 թվականին հոր Վիրապից գնում է Սաղմոսավանք, իսկ այնտեղից՝ Աղշոց Ս. Ստեփանոս, որանդ ապարամ է Դանիելի մեկնութիւնը։ 1270 թվականին նա մեկն էր Ձագավանից ժողովի ղեկավարներից, որի աշխարհիկ կանոնները, դուրահասկանալի լեզվով խմբագրում է հոր-Վիրապում։ Վարդանը րացի իր հայտնի Հայոց պատմութիւնից, գրել է նաև այլ աշխատութիւններ, որոնք լուրջ ուշադրութեան են արժանացած մեր լեզուսերներին կողմից։ Այս արդյունաշատ և գիտուն վարդապետը վախճանվում է հոր Վիրապի վանքում և այնտեղ թաղվում համաձայն իր աշակերտներից Մազաբիայի վկայութեան. «Ե թուականին հայոց Զի (1271) փոխեցան ի Քրիստոս փառաւոր վարդապետն հայոց Վարդան և Կիրակոս»²², ինչպարհացոյցի տեղեկութեամբ, նա թաղված է հոր Վիրապում. «և ի բերան վիրապին հանգուցեալ կան շիրիմ սուրբ, մեծահոյակ և եռամեծին տիեզերալոյս վարդապետին Վարդանայ»²³։

Այսպես, հոր Վիրապի վանքը հանդիսացել է հայոց ամենակարևոր սրբավայրերից մին և անջնջելի հետքեր է թողել հայոց րազմադարյան մանկավարժության պատմութեան մեջ։

Այսօր, հոր Վիրապի վանքը նորից հայ ժողովրդի կանգուն և պայծառ սրբութիւններից մեկն է։

Հոր Վիրապի վանքի ամբողջական վերականգնումը ազգիս Վեհափառ Հայրապետի ուշադրութեան կենտրոնումն է եղել միշտ նորին Ս. Օծութեան իղձն է էլ ավելի պայծառացնել մեր համազգային սրբավայրերից այս հնագույն ուխտավայրը և հայ մշակութի հին կենտրոնը։

²¹ Ա. Մովսիսյան, «Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմութեան», Երևան, 1958 թ., էջ 271։

²² Գաւեգին աւրեպիսկոպոս Հովսեփյան, «Տաղարկանք...», Բ, էջ 192—193։

²³ Նույն տեղում, էջ 193։

²⁰ Մեմուրյ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ժնև-Կոպր 2522, էջ 333ր։

